

Araştırma Makalesi/Research Article

HALEPA FERMANI VE SONRASI GİRİT’TE YAPILAN DÜZENLEMELER

Hasan Ali CENGİZ*

ÖZ: Osmanlı Devleti yirmi beş yıllık bir mücadeleden sonra 1669 yılında Girit adasının tamamına hâkim olmuştur. Daha sonra çıkarılan özel kanunlarla da adada bulunan Türk ve Rum halkının huzur içinde yaşaması için dini ve örfi konularda serbest olmalarını sağlamıştır. Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Girit Rumlarını sürekli kışkırtması, Osmanlı Devleti’nin zayıflayan idaresi, Rus tahrikleri ve Fransız ihtilali ile uyandırılan milliyetçilik akımının etkileriyle adada huzurlu dönem sona ermiş ve Girit’te Osmanlı idaresine karşı isyan olayları görülmeye başlanmıştır. Belirli aralıklarla görülen bu isyan olayları karşısında Osmanlı idaresi, Rum halkına bazı tavizler vererek bu olayları bastıracağını ve Avrupalı devletlerin buraya müdahalelerine engel olacağını düşünmüştür. Verilen bu tavizlerden biri de Halepa Fermanıdır.

Girit Rumları, 20 Kasım 1878’de yürürlüğe giren Halepa Fermanı ile muhtariyet kazanmışçasına serbest bir idare tarzına sahip olmuşlardır. Belirli bir süre sonra bu ayrıcalıklardan da memnun kalmayan Rumlar, tekrar isyan etmişlerdir. Osmanlı Devleti, adada başlayan bu isyan olaylarını bastırmak ve devam eden Avrupa devletlerinin baskılarını azaltmak amacıyla Rumlara yeni tavizler vermek zorunda kalmıştır. Verilen bu yeni tavizler de sorunları çözemediği gibi Girit’in Yunanistan’a bağlanmasını hızlandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girit, Halepa Fermanı, Rum, Yunanistan, İsyen

HALEPA FERMAN AND SUBSEQUENT ARRANGEMENTS IN CRETE

ABSTRACT: The Ottoman Empire ruled over the island of Crete in 1669 after twenty-five years of struggle. Later, it made possible for people to be completely free of religious and customary matters for the peaceful life of the Turkish and Greek people located on the island with special laws issued. After Greece gained its independence, the peaceful period ended in the island and rebellion incidents against the Ottoman administration started to be seen in Crete with the effects of the constant provocation of the Cretan Greeks, weakening administration of the Ottoman State, Russian provocations and the nationalist movement awakened by the French Revolution. In the face of these rioting events seen in certain periods, the Ottoman administration thought that it would suppress these events by giving some concessions to the

* Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,
hasancengiz@trakya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9175-4737>

Geliş Tarihi (Received): 10.01.2018
Kabul Tarihi (Accepted): 11.05.2018

Greek people and would prevent the European states from interfering here. One of these concessions is Halepa Ferman.

Cretan Greeks had a free style of administration with the Halepa Ferman which entered into force on November 20, 1878. After a certain period of time, the Greeks, who were not satisfied with these privileges, rebelled again. The Ottoman State had to make new concessions in order to suppress these rebellion incidents that started in the island and reduce the ongoing pressures of the European states. These new concessions could not solve the problems and also they accelerated the connection of Crete to Greece.

Key words: Crete, Halepa Ferman, Greek, Greece, Rebellion

Giriş

Girit'in 1669 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesi, yaklaşık yirmi beş yıl süren bir mücadelenin sonrasında gerçekleşmiştir. Osmanlı idaresinde merkezi Kandiye olan Girit adası Kandiye, Hanya ve Rosmo adlı sancaklara ayrılarak yönetilmiş ve Osmanlı Devleti bünyesinde ayrıcalıklı vilayetlerden biri olmuştur. Bu dönemde Osmanlı himayesinde yaşayan ada halkının can, mal ve namusları güvence altına alındığı gibi yerli ahalinin cemaat işlerine de karışılmamıştır¹. Çıkarılan özel kanunlarla da ada halkının huzur içinde yaşaması, dinî ve örfî konularda tamamen serbest olmaları sağlanmıştır. Böylece yaklaşık bir buçuk asır, adadaki bütün topluluklar barış içerisinde bir arada yaşamışlardır.

Girit'teki Rumlara her türlü haklar tanınmış olmasına rağmen sulh devresi bir süre sonra sona ererek Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaların baş gösterdiği yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin sona ermesinde, Yunanistan'ın bağımsız olmasından sonra adada yaşayan Girit Rumlarını sürekli kıskırtması, Rusya'nın tahrikleri, Fransız ihtilali ile uyandırılan milliyetçilik akımları ve Osmanlı Devleti'nin günden güne bozulan, zayıflayan idaresinin de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Yunanistan'ın Bağımsızlığını Kazanmasının Girit Adasına Etkileri

Osmanlı Devleti içerisinde yaşarken her türlü ayrıcalığa sahip olan Rumlar, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla ve Fransız Devrimin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımlarından da etkilenecek bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdir. Rumların bu mücadelelerine hız ve şekil vermek amacıyla 1814'te Odesa'da Etnik-i Eteryacı Cemiyeti² kurulmuş ve yoğun bir şekilde faaliyetlerine başlamıştır. Bulunduğu yer itibarıyla Avrupalı devletlerin nüfuz bölgesi içerisinde olması Avrupalı devletlerin desteklerini de görmesi

¹ Cemal Tukin, "Girit", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 87.

² Bu cemiyetin kuruluşu sırasındaki adı Filik-i Eteryacı idi. Bu cemiyetin adı 1894 yılında Etnik-i Eteryacı olarak değiştirilmiştir. Birçok kaynakta Filik-i Eteryacı ile Etnik-i Eteryacı birbirine karıştırılmaktadır. Bkz. Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri*, Ankara 1993, s. 27.

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. 1821 yılında Mora ve çevresinde başlayan isyanlar ve 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması ile devam eden olayların neticesinde bağımsız Yunanistan'ın temeli atılmıştır. 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olması üzerine 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Anlaşması ve akabinde 16 Kasım 1930'da imzalanan Londra Protokolü ile Yunanistan bağımsızlığını elde etmiştir³.

“*Megali İdea*” çok eskiden beri Rumların güttüğü eski Bizans'ı yeniden canlandırmak düşüncesidir. Bu düşünce ile hareket eden Rumlar, ilk olarak Mora'da da bir Yunan Devleti kurmayı planlamışlardır. Bu planın devamında 3 Şubat 1830'da Yunan sınırları çizilirken bu sınırların dışında kalan Orta Yunanistan, Batı Trakya, Selanik, Ege Adaları, On iki Ada, Girit, Batı Anadolu, Kıbrıs'ı ve son olarak da İstanbul'u da Yunanistan'a dahil etmeyi amaçlamışlardır⁴. Bu fikir oluşturulurken kuzeye doğru Teselya, Epir, Makedonya ve Trakya, güneyde de Girit ve öteki Ege alınarak Ege denizi tamamen Helen gölü haline getirilmek istenmiştir⁵. Bu nedenlerle başta Girit olmak üzere Eğriboz, Sisam, Atina ve Makedonya'da bağımsızlık rüzgârları estirilmeye başlanmıştır.

Girit'teki İlk İsyanlar

Girit'te 1821 yılından itibaren Osmanlı yönetimine karşı hareketlenmenin başladığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Tepedelenli Ali Paşa isyanı ile uğraştığı bir dönemde çıkan Rum isyanına İsfakya ve Hanya Rumları da katılmışlardır. Böylece Girit'te Osmanlı hâkimiyetine karşı ilk isyan hareketi patlak vermiştir. Bu isyanı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa bastırabilmiştir. 1830'da imzalanan Londra Protokolü'nde Girit'in Yunanistan sınırları dışında kalması nedeniyle Rumlar tekrar ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmayı da başarılı bir şekilde bastıran Mehmet Ali Paşa'ya on yıl süreyle adanın yönetimi bırakılmıştır. Bu dönemde adanın genel idaresi Mustafa Naili Paşa tarafından yürütülmüştür. Girit'teki Mehmet Ali Paşa dönemi 1840 Londra Protokolüne kadar devam etmiştir⁶.

1853-1856 yıllarında yaşanan Kırım meselesi nedeniyle çıkan Osmanlı Rus Savaşında Ruslardan yardım gören Yanya bölgesindeki Rumlar isyan etmişlerdir. İsyan sırasında Yanya ve Tırhala bölgelerinde yer yer çatışmalar çıkmıştır. Bu olaylarda Rusya'nın Yunanlıları desteklemeleri nedeniyle

³ Metin Hülagu, “1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit”, *CIEPO XIV Uluslararası Türk İncelemeleri Kongresi*, 18–22 Eylül 2000, s. 325-326.

⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1955, s. 138.

⁵ Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu*, Ankara 1989, s. XXIX.

⁶ Ayşe Nühket Adıyeko, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, Ankara 2000, s. 19.

İngiltere ve Fransa, Yunanlıların tarafsız kalmalarını sağlamak için Pire limanını işgal etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Keçecizâde Fuat Paşa'yı Yüksek Komiser olarak bölgeye göndererek isyanın daha da büyümeden sonlandırılmasını sağlamıştır⁷.

Adadaki büyük isyan olaylarından bir diğeri 1866 yılında gerçekleşmiştir. Bu sefer Giritli Rumlar, Yunan isyanından beri kendileri için vaat edilen iyileştirmelerin yapılmaması ve Osmanlı idaresinin koyduğu ağır vergileri bahane ederek isyan etmişlerdir. Oysa asıl maksatları adayı Yunanistan'a ilhak etmek ve bunun için Avrupa kamuoyunu harekete geçirerek onların desteğini almaktır⁸. Girit'in Yunanistan'a ilhakı konusunda adada ilhak komitesi kurulmuş, 2 Eylül 1866 (21 Rebiülahir 1283)'da da Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Avrupa Devletlerinin isyanı bahane ederek olaylara müdahale etmelerinden ve Yunanistan lehine kararlar almalarından endişelendiği için adaya Sadrazam Ali Paşayı göndermiştir. Ali Paşa, yaptığı gözlemleri bir rapor halinde merkeze sunmuştur. Bu rapor çerçevesinde adada askeri, siyasi, idari ve mali konuları içeren "*Girit Usul-i İdaresi*" adında bir ferman yayınlanmıştır.

Bu ferman ile Girit adasında bir takım idari, mali ve siyasi düzenlemelere gidilmiştir⁹. Düzenlemelere göre; Ada'nın yönetiminden sorumlu olan valilik kurumu ile kumandanlık kurumu birbirinden ayrılarak valinin yanında biri Müslüman biri Hristiyan iki müşavir görev yapacaktır. Ada livalara bölünecek ve liva yönetimlerin yarısı Müslüman yarısı Hristiyan olacaktır. Ada halkının yükümlü olduğu aşar vergisinin 1868 yılı Mart ayından itibaren iki seneliğinin tamamı af edilecek ve diğer iki senelik verginin yarısı ise adaya bırakılacaktır. Ayrıca adadaki Müslüman halk askerlikten muaf tutulduğu gibi Hristiyan halk da muaf tutulacaktır. Girit Vilayetinde her kazadan iki üye seçilerek yılda bir kere toplanacak bir meclis-i umumi oluşturulacaktır. Toplanan bu mecliste, adayla ilgili bayındırlık, ziraat ve eğitim konuları görüşülerek alınan kararlar Osmanlı Devletine sunulacaktır.

Alınan bu kararlar sonucunda Rumlar, adada nüfus yoğunluğu bakımından çoğunlukta olmaları nedeniyle oluşturulacak bu mecliste de çoğunluk onların eline geçecekti. Böylece Rumlar, bu üstünlüklerini adanın Yunanistan'a ilhakı ile ilgili mücadelelerinde her daim kullanacaklardı.

⁷ Hülagu, agm., s. 330.

⁸ Adıyeke, age., s. 23.

⁹ *Düstur*, 1 Tertip, I, İstanbul 1299, s. 652-654.

Girit'e Özerklik Getiren 1878 Halepa Fermanı

1868 Fermanıyla kendilerine tanınan imtiyazlara rağmen Rumlar, hem Balkanlarda ortaya çıkan Bosna-Hersek ve Bulgar isyanlarını fırsat bilerek hem de Yunanistan'ın desteğini alarak tekrar ayaklanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ile uğraşmasından istifade eden Yunanistan bu dönemde Osmanlı idaresi altındaki toprakları işgal etme kararı aldığını bildirerek Epir, Teselya, Girit gibi yerlerdeki isyanlara destek vermiştir. Fakat Rusya'nın, gerek Yunanistan'ın takip ettiği Pan-Helenizm'i Pan-Slavizm karşısında tehlikeli bulması ve gerekse İngiltere ve Fransa'nın bu durumu uygun görmemesi üzerine Yunanistan bu emellerini gerçekleştirememiştir¹⁰.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşının sonunda ise Girit üzerinde bir İngiliz-Rus mücadelesi ortaya çıkmıştır. 3 Mart 1878 (28 Safer 1295)'de Ayestefanos Antlaşması'nın 15. maddesine göre, Osmanlı Devleti Girit'teki durumunu genişletecektir. Bu konuda aldığı tedbirleri uygulamadan önce Rusya'ya da danışma şartı getirilmiştir¹¹. Böyle bir madde Rusya'nın Girit'e müdahale etmesine imkân vermiştir. Ancak İngiltere bu durumdan rahatsız olduğundan dolayı bunu değiştirmenin yollarını aramış ve 13 Temmuz 1878 (13 Recep 1295)'de Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi ile de Ayestefanos'ta getirilen bu hüküm kaldırılmıştır. Yerine 1868 muhtariyet planının uygulanması ve bu konuda Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerini bilgilendirmesi esası getirilmiştir¹².

Ayrıca İngiltere, Ayestefanos Antlaşması sonucu Rusya tehlikesi karşısında Kıbrıs'a yerleştiği gibi, Berlin Antlaşmasından sonra Doğu Akdeniz'deki durumunu kuvvetlendirmek için Girit'e yerleşmeyi planlamıştır. Bunun için Girit Rumlarını desteklemiş, ama hiçbir zaman Girit'in Yunanistan'a katılmasını istememiştir¹³.

Avrupa Devletleri, Berlin Kongresi'nde adaya vaat edilen hususların gerçekleştirilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskılar yapmışlardır. Avrupa Devletleri karşısında taahhüt altına giren Osmanlı Devleti, hem bu baskılardan kurtulmak hem de adada devam eden isyan olaylarını sona erdirmek için 9 Eylül 1878 (12 Ramazan 1295) tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşayı ve temyiz mahkemesi üyelerinden Salim Efendi'yi Girit'e göndererek iki taraf arasında sorunları çözmek istemiştir. Girit Rumları

¹⁰ Hülagü, agm., s. 333.

¹¹ Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muhaedeleleri ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1934, s. 216.

¹² Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metodu*, I, Ankara 1953, s. 413.

¹³ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1860)*, Ankara 1975, s. 316.

temsilcileri ile Ahmet Muhtar Paşa arasında Hanya civarındaki Halepa mevkiinde, 23 Ekim 1878 (26 Şevval 1295)'de bir anlaşma imzalanmıştır. Girit'te bulunan Avrupa Devletleri konsoloslarının gözetiminde uygulanacak bu anlaşma, Padişahın 20 Kasım 1878 (25 Zilkade 1295)'de Girit Valisi Aleksandır Paşa'ya gönderdiği ferman ile yürürlüğe girmiştir¹⁴. Bu fermenda şu hususlar bulunmaktadır¹⁵;

- 1- Vali, Girit nizamnâmesine göre beş yıllığına atanacaktır.
- 2- Meclis-i Umumi seksen azadan oluşacak, bunun 49'u Hıristiyan ve 31'i Müslüman olacaktır.
- 3- Meclis-i Umumi'nin toplanması senede kırk gün olacaktır. Gerekirse yirmi gün daha uzatılabilecektir. Buradan çıkan kanunlar Osmanlı Devleti tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecektir. Çıkacak kanunlar Osmanlı Devleti'nin kanunlarına ters olmadığı müddetçe onaylanacaktır.
- 4- Kuvve-i adliye ve kuvve-i icrâiyyeden ayrı olacaktır.
- 5- Valinin bir müşâviri olacak, vali Müslüman olursa müşaviri Hıristiyan, Hıristiyan olursa müşaviri de Müslüman olacaktır.
- 6- Meclisin zabıt mazbataları iki lisan üzerinden yapılacak, ancak halkın geneli Rumca konuştuğu için meclisteki müzakereler Rumca olacaktır.
- 7- Girit adasının jandarma kuvvetlerin oluşturulması için yerli halktan kişiler seçilecek ancak sayı doldurulamaz ise Osmanlı Devleti'nden buraya tayin olunacaktır.
- 8- Adanın gelirleri olan gümrük, tuz ve duhan gibi gelirler ilk önce adanın ihtiyaçlarının karşılanması için harcanacak, kalan miktar ise merkeze gönderilecektir.
- 9- Adada matbaaların te'sisi ve evrak-ı havâdisin basımı serbest olacaktır.

Görüldüğü gibi Girit Rumları, Halepa Sözleşmesi ile birçok ayrıcalık elde etmişlerdir. Bu ayrıcalıkların başında Rum halkından olan birisinin vali olabilmesinin yolu açılmıştır. Adanın gelirlerinin öncelikle ada halkı için harcanma esası getirilerek adanın ekonomik kalkınması amaçlanmıştır. Bunun yanında ada meclisindeki üye sayısının çoğunluğunu Rumlar oluşturduğu için meclisten Rumlarla ilgili kararlar çıkartmaları da kolaylaşmıştır. Ayrıca ada meclisinde Rumların çoğunlukta olmasından

¹⁴ Mehmet Selahi, *Girit Meselesi 1866-1889*, Yay. Haz. Münir Aktepe, İstanbul 1976, s. 16-17.

¹⁵ *Düstur*, 1 Tertip, IV, İstanbul 1299, s. 559-863.

dolayı meclisteki konuşmaların Rumca yapılması hakkını da elde etmişlerdir.

Giritli Rumlar, Halepa Fermanı ile buna benzer pek çok ayrıcalık elde ederek kendilerine muhtariyet kazanmışçasına serbest bir idare tarzı sağlamışlardır. Adadaki Rumlara sağlanan bu ayrıcalıklardan Müslümanlar yararlanmamış, bu durum onların ezilmelerine ve perişan olmalarına neden olmuştur¹⁶.

Halepa Fermanının ilk uygulaması olarak adaya 8 Aralık 1878 (13 Zilhicce 1295) tarihinde Fatyoti Paşa, Vali olarak atanmıştır. Bunun akabinde Girit mahkemeleriyle ilgili bir nizamnâme ile adada kaza ve sancaklarda toplam 23 adet “Sulh Mahkemesi”, her sancak merkezine bir “Bidâyet Mahkemesi”, Hanya, Resmo ve Kandiye’de birer de “Ticaret Mahkemesi” kurulmuştur. 28 Nisan 1879 (25 Rebiulahir 1295) tarihinde de “Girit Nizamnâmesi” ile adada nahiyeler oluşturularak nahiye meclisleri etkin hale getirilmiştir¹⁷.

Halepa Sözleşmesi ile büyük ayrıcalıklar kazanan Girit Rumlarının, belirli bir süre sonra yine bu kazanımlardan memnun kalmadıkları görülmüştür. Girit’teki huzursuzlukların bir türlü bitmemesi ve bu sorunu bahane eden Avrupa Devletleri’nin sürekli Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturması nedeniyle bu dönemde Girit’in Yunanistan’a verilmesi bile gündeme gelmiştir. Ancak İngiltere’nin, Girit başka bir ülkeye verilirse kendisinin de toprak talep edeceğini ileri sürmesi üzerine bundan vazgeçilmiştir¹⁸.

Girit Rumları 1885’te, Bulgaristan Prensiği ile Şarki-Rumeli’nin birleştirilmesi bahanesiyle tekrar ayaklanmışlar, adanın Yunanistan’a ilhak

¹⁶ Bu dönemde Girit Müslüman ahalisinin durumunu Namık Kemal şöyle anlatmaktadır; Müslüman ahali o hale gelmiştir ki vaktiyle memleketlerinde bey olan, ağa olanlar şimdi başka yerlerde 120 Kuruşa zabtiyelik görevi yapar hale gelmiştir. Bu dönemdeki dört bir tarafa yayılan muhacirin erkek nüfusu 5 bin civarındadır. İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Namık Kemal’in Abdulhamit’e takdim ettiği arizalarla Ebuziya Tevfik Bey’e Yolladığı Mektuplar”, *Bellekten*, XI, S. 42, s. 262-264.

¹⁷ Adıyeye, *age.*, s. 29.

¹⁸ Bu dönemde Girit’in İngiltere tarafından işgal edilmesi için Müslüman ahalden bazılarının Hanya’daki İngiliz konsolosluğuna müracaat ettikleri haberlerinin aslı olmadığı, bunun Yunanistan esaretine girmektense İngiliz esaretine girmeyi tercih ettiklerinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Yine bu dönemde kamuoyunda Girit adasının İngiltere’ye satılacağı, Fransa’nın ise İngiltere’nin verdiği ücretten daha fazla ücret vereceği söylentileri ortaya atılmış ama bunların da aslı olmadığı, sokak dedikodusundan ibaret olduğu anlaşılmıştır. BOA, *Y.A. Hus.*, Nr. 189/20, 27 Şubat 1301-11 Mart 1886; BOA, *Y.Mtv. Nr. 53/86*, 20 Muharrem 1309-26 Ağustos 1891; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1998, s. 119.

edilmesi talebinde bulunmuşlardır¹⁹. Osmanlı Devleti bu dönemde adada asayişin sağlanması için idare-i örfinin ilanının uygun olmadığını, müteyakkız hareket edilmesinin uygun olacağı kararını almıştır²⁰. Ayaklanmaların devam etmesi üzerine, Osmanlı Devleti, Şûrây-ı Devlet Tanzimat Dairesi Başkanı Mahmut Celalettin Paşa ile askeri teftiş komisyonu üyelerinden Yâverân-ı Şehriyârı Ahmet Râtip Paşa'yı adaya göndererek asilerle anlaşma yolunu tercih etmiştir²¹. 24 Temmuz 1887 (3 Zilkâde 1304) tarihli fermanla Girit adası halkına daha da geniş imtiyazlar tanınmıştır. Bunlardan önemli olanları şunlardır²²;

“Girit gümrüğü gelirlerinin yarısı, bundan önceki seneler ihtiyaç duyulduğunda adaya bırakılmakta iken, bundan böyle her sene sene-i iane olarak adanın vilayet sandığına verilecekti. Adanın mahsulünün az olduğu feyizsiz senelerdeki bütçe açığı, mahsulün çok olduğu senelerdeki bütçe fazlasıyla kapatılacak ve geriye kalan gelirin yarısı Girit vilayetine diğer yarısı merkeze gönderilecekti. Girit umumi meclisi tarafından Osmanlı Devleti'ne arz olunacak layiha ve kararlar, verildiği üç ay içinde ret veya kabul edilecekti. Bunlar üzerinde yapılacak herhangi bir değişiklik vali vasıtası ile tekrar meclise sunulacak ve kabul edilmesi durumunda yürürlüğe girmesi, mecliste değişiklik yapılır ise tekrar Osmanlı Devleti'ne sunulması sağlanacaktır.”

Osmanlı Devleti, mali ve idari bakımdan Giritli Rumlara bu kadar ayrıcalıklı davranmasına rağmen Rumlar yine de memnun kalmamışlar, Yunanistan'a ilhak talebiyle yeniden isyan etmişlerdir. Adada bulunan Müslüman ahali de bunlara mukabele edince iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar olmuştur. Rumlar Türk köylerini basarak tecavüzlerde bulduklarından Türk halkı büyük şehirlere taşınmaya başlamışlardır²³.

1889 yılında Girit'te olayların devam etmesi üzerine Ada'ya Şâkir Paşa 5 Temmuz 1889 (7 Zilkâde 1306)'da Girit vali vekilliği ve Fırka-ı Askeriyeye

¹⁹ Yorga, *Osmanlı Tarihi*, Terc. B Sıtkı Baykal, V, Ankara 1948, s. 603.

²⁰ BOA, M.V., Nr. 6/41, 28 Safer 1303-6 Aralık 1885.

²¹ Mahmud Celalettin Paşa, 1887 yılında Girit'teki olaylar ile ilgili tahkikat yapmak için fevkalâde görevle adaya gönderilmiştir. Buradaki görevini kırk gün içinde başarılı bir şekilde tamamlayarak İstanbul'a dönmüştür. Mahmud Celalettin Paşa, 13 Haziran 1889'da Girit'teki olayları yatıştırmak için ikinci defa adaya gönderilmiştir. Olayları yatıştırdıktan sonra geri dönen Mahmud Celalettin Paşa, 3 Eylül 1891'de Girit Vali vekilliğine getirilmiştir. Girit'teki başarılarından dolayı liyakat madalyası alan Mahmud Celalettin Paşa, 30 Temmuz 1894'de Turhan Paşa'nın Girit vali vekilliğine tayin olmasına kadar adada kalmıştır. Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, I, s. 20-21.

²² Selahi, *Girit Meselesi 1866-1889*, s. 22-23.

²³ Bu olaylar cemiyet üyesi üç Rum tarafından Resmo'nun Rustika köyündeki Müslümanların koyun ve keçilerini gasp etmeleri ile başlamıştır. Pınar Şenişik, *Girit Siyaset ve İsyân*, İstanbul 2014, s. 106.

Fevkalade kumandanlığına görevlendirilmiştir²⁴. Adada sıkıyönetim Şakir Paşa'nın gelmesi ile uygulanmaya başlamıştır. Şakir Paşa, ilk olarak genel af ilan etmiş ve daha önce isyanların bastırılması için Müslümanlara dağıtılan silahları toplatmıştır²⁵. İsyancılara karşı yalnızca devletin nizamî kuvvetinin kullanımı esasını getirilerek adadaki mevcut jandarma alayını yeniden düzenlemiştir. Şakir Paşa, Girit'te 11 ay kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüş, yerine Cevad Paşa getirilmiştir²⁶.

Halepa Düzenlemesinde Kısıtlamalara Gidilmesi ve Adadaki Hareketlilik

Girit'teki iç kargaşalıkların ve çekişmelerin artması üzerine 26 Ekim 1889 (1 Rebiül-evvel 1307) tarihinde yayınlanan yeni bir fermanla Halepa Fermanındaki bazı uygulamalarda düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenleme ile valinin görev süresi beş yıl ile sınırlandırılmayıp, sınırsız bırakılmıştır. Halepa Kararnamesinde yetkileri genişletilmiş olan Girit Genel Meclisi'nin ayrıcalığı elinden alınarak üye sayısı 80'den 57'ye indirilmiştir²⁷. Halepa Kararnamesi'nde jandarma heyetinin adanın yerli halkından oluşturulması, yeterli olmazsa diğer vilayetlerden alınmaması kabul edilmiş iken, yeni ferman ile jandarma heyetine diğer vilayetlerden de elaman seçilebileceği hükmü getirilmiştir. Halepa kararnamesi ile adanın gümrük gelirlerinin yarısı adaya bırakılmışken yeni ferman ile gümrük gelirlerinin tamamının Osmanlı Devleti'nin hazinesine aktarılması kararlaştırılmıştır²⁸.

Bu yeni düzenlemelerle verilen haklardan kısıtlamalara gidilmesi, Girit'teki gayrimüslimleri memnun etmediği gibi İngiltere ve Rusya'nın da Osmanlı Devleti'ni protesto etmelerine neden olmuştur.

Bu dönemde Ada'da tepki çeken bir diğer düzenleme, 1889'da uygulamaya konulan "Teslis" (Üçleme) ya da "Tesdis" (Altılama) düzenlemesidir. Bu düzenleme ile zeytin ürününün bir yıl bol, diğer yılda az olmasından dolayı Ada'nın bütçesinde bir yıl fazla çıktığı gibi diğer yıl eksik çıkmasını önlemek için adanın son altı yıllık oşür geliri esas alınarak bunun ortalaması hesaplanmış ve her yıla eşit miktarda oşür alınması esası getirilmiştir²⁹. Bu uygulama ilk yılında adada çok büyük tepkilere neden olmuştur. Özellikle ürünsüz senelerde oşürü nakdi olarak ödemek zorunda

²⁴ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve A. Şakir Paşa*, İstanbul 1993, s. 25; BOA, *İ. Müm. Girit*, No. 775, 15 Zikade 1307- 3 Temmuz 1890.

²⁵ A. Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul 1960, s. 17.

²⁶ BOA, *İ. Müm. Girit*, Nr. 878, 21 Zilkade 1307-9 Temmuz 1890; BOA, *Y.A. Hus.*, Nr. 236/81, 21 Zilkade 1307-9 Temmuz 1890.

²⁷ BOA, *MD. Nr. 263*, s. 242-243, 1 Rebiülevvel 1307-26 Ekim 1889.

²⁸ BOA, *MD.*, Nr. 263, s. 244, 1 Rebiülevvel 1307-26 Ekim 1889.

²⁹ BOA, *MD. Nr. 263*, s. 262-265, , 1 Rebiülevvel 1307-26 Ekim 1889.

olmaları büyük hoşnutsuzluk yaratmıştır. Girit'teki Hıristiyan Rumlar, vergi konusundaki şikâyetlerini büyük devlet konsolosluklarına iletmişlerdir³⁰. Büyük devletlerin İstanbul elçileri de Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra vererek yeni bir vergi düzenlemesi yapılmasını istemişlerdir. Bu konuda Girit Meclisi Hıristiyan üyelerinin de gümrük meselesi halledilmedikçe meclise devam etmeyeceklerini bildirmeleri³¹ üzerine Osmanlı Devleti yeni vergi sistemi hazırlamıştır. Buna göre adada yetişen ürünlerden ne kadar öşür alınacağıyla ilgili bir liste oluşturulmuş ve verginin bu listeye göre alınması kararlaştırılmıştır³².

Bu yeni vergi düzenlemesi ile ortalık birazcık yatışmıştır. Ancak bu düzenlemenin adadaki sorunları tam olarak bitirdiğini söylemek mümkün olmamıştır. Gün geçtikçe iki toplum arasındaki kin ve nefret derecesi artmış³³, ilk kıvılcım, 1894 yılı Temmuz ayında Mahmut Celalettin Paşa'ya karşı girişilen suikast olayı ile çıkmıştır³⁴. Yine bu dönemde Avrupa basınında Girit'in Kıbrıs ile mübadele edileceği haberleri de çıkmaya başlamıştır³⁵.

Adada kurulan İhtilal Cemiyeti (Epitropi), Osmanlı Devletini hayli meşgul eden Ermeni olaylarından³⁶ yararlanarak kapsamlı bir ayaklanma tertip etmeyi, bu şekilde hem Halepa Kararnamesi'nin ayrıcalıklarını geri getirmek hem de Yunanistan ile birleşme yolunda bir adım daha atmaya planlanmıştır. Girit meclisinin Hıristiyan üyeleri de artık sorunların mecliste çözülemeyeceğini ve bunları çözmenin tek yolunun silah olduğunu düşünmüşler ve bu maksatla Rum halkı her geçen gün silahlanmış ve cemiyetler kurarak ihtilal hazırlıklarına başlamışlardır³⁷. 1895 Aralık ayında

³⁰ Girit'te bu dönemde meydana gelen olayların âşar usulündeki düzenleme meselesinden kaynaklanmayıp, adaya Hıristiyan bir vali tayini meclis-i umuminin toplanması ve Halepa fermanının tekrar getirilmesini istediklerinden kaynaklandığı bildirilmiştir. BOA, *Y.A. Hus.,Nr. 299/106*, 9 Zilhicce 1311-13 Haziran 1893.

³¹ BOA, *Y.A. Hus., Nr. 202/83-2*, 7 Temmuz 1303-19 Temmuz 1887.

³² Yeni düzenleme ile zeytin, portakal, mandalina ve içkiden % 13, ihracat ürünlerinden % 10 öşür alınması kararlaştırılmıştır. , BOA, *İ. Girit, No.1028*, 12 Temmuz 1310- 24 Temmuz 1894.

³³ BOA, *İ. Müm. Girit, Nr. 1025*, 19 Temmuz 1310-31 Temmuz 1894.

³⁴ BOA., *Y.A. Hus.,Nr. 304/92*, 29 Muharrem 1312-2 Ağustos 1894.

³⁵ Yine bunlardan birisi "*Tağtilat*" gazetesinin Atina'dan aldığı haberlere göre İngiltere ile Kıbrıs ve Girit'in mübadele yapılacağı, İngiltere'nin bu mübadelenin üzerine 12 milyon Lira vereceği belirtilmiştir. Bkz. BOA, *Y.A. Hus.,Nr. 308/133*, 4 Rebiülevvel 1312-5 Eylül 1894.

³⁶ Bu tarihteki Ermeni olayları için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 150/160.

³⁷ Epitropi Cemiyeti adadaki faaliyetlerini ilk Apakoron'da başlamıştır. Bu cemiyet üyeleri iki gruptan oluşmaktadır. Birinci grup adada ağır suçlar işleyen suçlular, ikinci grup ise çeşitli

İhtilal Komitesi, Osmanlı askeri birliğinin bulunduğu garnizonu kuşatma altına alınmış, uzun süren kuşatma sırasında oldukça kayıp verilmiştir. Bu olaylar üzerine Osmanlı Devleti adaya askeri takviyede bulunmuştur³⁸. Aynı zamanda Yunanistan'dan Girit'e gönüllü mühimmat nakli devam etmiş³⁹ ve bu dönemde Avrupa'daki birçok ülkede Hıristiyanlık adına Girit ihtilali için yardım toplanmıştır⁴⁰.

Halepa Fermanından Sonra Adadaki Gelişmeler

Adadaki Rumlar, Halepa Kararnamesi'ndeki statülerine tekrar kavuşmak için kendilerinin haklı olduklarını duyurabilmek ve Avrupa Devletlerinin desteklerini alabilmek için adadaki yabancı konsolosluklara şikâyetlerde bulunmuşlardır. Avrupa Devletlerinin 23 Haziran 1896 (12 Muharrem 1314) tarihinde Osmanlı Devleti'ne verdiği nota sonucu, Osmanlı Devleti Girit genel meclisinin toplanması için girişimde bulunmuştur. Konsolosların verdiği teminat üzerine Genel Meclis üyelerinin peyderpey Hanya'ya gelmeleri üzerine 12 Temmuz 1896 (1 Safer 1314) tarihinde toplanan Genel Meclis üyeleri ilk iş olarak adada yapılmasını talep ettikleri reformları Osmanlı Devleti'ne ve konsoloslara iletmışlerdir. Bu reform istekleri şunlardır;

“Büyük Devletlerin onayı ile beş yıl için bir Hıristiyan valinin tayin edilmesi ve Halepa sözleşmesinde yapılacak değişiklikler dışında adayla ilgili diğer düzenlemelerde valiye veto hakkının verilmesi, müşavirin dışında adada görev yapacak tüm memurların vali tarafından atanması ve askeri güçlerin valiye bağlı olması, Genel Meclis ve idare meclisinde iki unsurun da nüfus oranına göre temsil edilmesi ve Jandarmanın Avrupalı subaylar tarafından yeniden düzenlenmesiyle birlikte Türk askerinin adadan çekilmesi”dir⁴¹.

Avrupa Devletlerin İstanbul'daki elçileri de durum üzerine ada için yeni bir düzenleme taslağı hazırlamışlardır. Bu taslakta ise şu hususlar yer almıştır; *“Vergi gelirleri önceden olduğu gibi yeniden adaya bırakılacaktır.*

vaatlerle adadaki isyana katılmaya ikna edilen köylülerdir. Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyân*, s. 130.

³⁸ BOA, *İ. Müm. Girit*, No. 1075, 3 Kanunuevvel 1311-15 Aralık 1895.

³⁹ BOA, *Y.A. Hus.*, Nr. 354/52, 26 Muharrem 1314-7 Temmuz 1896.

⁴⁰ Bu maksatla Amerika'da açılan iane defterinde bazı Amerikalıların da kayıtlı olduğu, Girit eşkıyasının miktarını arttırmak için İtalyanların da katıldığı bilinmektedir. Newyork şehrinde gerçekleştirilen yardım toplama esnasındaki bir mitingde Papa Yorgo Polos ile Newyork'daki Yunan konsolosu tarafından da Girit'in Yunanistan'a ilhaki konusunda birer konuşma yapılmıştır. Newyork'da Girit için bin dolar kadar para toplandığı bilinmektedir. Aynı şekilde Fransisko kentinde de yardım toplanmıştır. BOA, *Y.A.Hus.*, Nr. 368/84, 2 Mart 1312-14 Mart 1896; BOA, *Y.A.Hus.*, Nr. 357/122, 15 Cemaziyelevvel 1314-22 Ekim 1896.

⁴¹ Adıyeke, *age.*, s. 153.

Anlaşmalara aykırı olarak alınan duhan resmi Giritlilere terk edilecektir. Olaylar sırasında zarar görenlere tazminat olmak üzere, adaya gelen bütün mallardan alınmakta olan gümrük resmine %3 zam yapılacaktır. Jandarmanın düzenlenmesi için aralarında Avrupalı subayların da yer aldığı bir komisyon kurulacak ve bir nizamname hazırlanacaktır. Avrupalı hâkimlerin de yer aldığı adliyenin düzenlenmesi için bir komisyon kurularak bir layihanın hazırlanması”⁴² kararlaştırılmıştır.

Adadaki bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, askeri kuvvet komutanı Abdullah Paşa’yı geri çağırmıştır. Abdullah Paşa’nın İstanbul’a dönmesini fırsat bilen Rum isyancılar Müslüman halka karşı tecavüzlere ve katliamlarda bulunmuşlardır⁴³. Osmanlı Devleti bu olaylar üzerine, büyük devletlerin teminatı ve asilerin teslim olması şartına bağlı olarak adadaki asker sayısının azaltılacağını ve Halepa kararname hükümlerinin iade edilebileceğini bildirmiştir.

Bu nedenle İstanbul’daki altı büyük devletin elçisi ile Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Tevfik Paşa arasında Girit ile ilgili her iki tarafın görüşleri dikkate alınarak, 25 Ağustos 1896 (16 Rebiülevvel 1314)’da “Tadilat Layihası” hazırlanmıştır. Buna göre; “Girit valisi Hristiyan olacak ve beş seneliğine atanacaktır. Valinin Genel Meclis tarafından kabul edilen maddeleri reddetme hakkı olacaktır. Adada isyan çıktığı zaman vali Osmanlı askerini kullanabilecektir. Adadaki memurların üçte biri Müslümanlardan üçte ikisi Hristiyanlardan olacaktır. Vali ikinci derecedeki memuriyetlere doğrudan atama yapılabilecektir. 1887 fermanı gereğince adanın gümrük gelirlerinin yarısının adaya terk edilmesi hükmü yeniden geçerli olacak ve bütün ithalatı vergilerinin tamamı adaya ait olacaktır. Adadaki jandarmanın ve adliyenin düzenlenmesi için üyeleri arasında Avrupalıların da bulunduğu komisyonlar kurulacaktır”⁴⁴.

Adayla ilgili bu düzenlemeler ile Rumlar, Halepa Fermanından daha fazla imtiyazlar elde etmişlerdir. Özellikle bu imtiyazların başında orduya valinin komuta edebilmesi gelmektedir. Adadaki isyanlar sırasında Hristiyan valinin ve onun komuta edeceği ordunun olayları yatıştırmada ne kadar etkili olacağı sorusu gündeme gelmiştir. Ayrıca mecliste Rumların üçte iki oranında çoğunlukta olması da Rumların meclisten istedikleri düzenlemeleri çıkarmaları ve etkinliklerini arttırması anlamına gelmektedir.

⁴² BOA, *Y.A.Hus.*, Nr. 357/49, 2 Ağustos 1312-14 Ağustos 1896.

⁴³ BOA, *Y.A.Hus.*, Nr.358/16, 13 Ağustos 1312-25 Ağustos 1896.

⁴⁴ Bu konudaki diğer maddeler için Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, Yay. Haz. B. Sıtkı Baykal, II, Ankara 1949, s. Ekler 2-13.

Girit'te karar verilen bu düzenlemeler uygulamaya konulduğunda yeni birçok problemi de ortaya çıkarmıştır. Müslüman halk adadaki olaylar sebebiyle kaleler içine sığınmak zorunda kalmış ve köylerine dönememişlerdir. Ayrıca Müslüman yurtların yakılıp yıkılmasından dolayı buraların tamiri için yüz bin lira para ile kereste gerekmiştir. Bu para için gümrük hasılatı karşılık gösterilerek Duyun-i umumiye idaresine ve bankalara başvurulduğu halde para bulunamamıştır. Fransa Hariciye Nazırı M. Hanatoux'ın girişimiyle Fransa Felemenk Bankasından yüz bin lira alınarak bu sorun çözülmüştür⁴⁵.

Düzenleme ile ilgili diğer bir problem ise Girit'te asayişli sağlayacak Jandarma kuvvetlerinin oluşturulması ve ıslahı olmuştur. Bu konuyu çözüme kavuşturmak için Devlet-i Âliye ve büyük devletlerin katılımıyla bir komisyon 3 Ocak 1897 (29 Receb 1314)'de toplanmıştır⁴⁶. Büyük devletlerin temsilcileri jandarmaya ecnebiden de kimselerin alınmasını istemişlerdir. Osmanlı Devleti ise bunu kabul etmeyerek jandarma heyetinin Osmanlı tebaası olan Rum, Bulgar ve Sırp unsurlarının olmasını istemiş, gerek Halepa Mukavelenamesinde gerekse yeni düzenlemede jandarmaya ecnebi tebaadan kimse alınacağına dair bir madde bulunmadığını bildirmiştir. Büyük devletlerin temsilcileri de jandarma heyetine ecnebi kimse alınmadığı takdirde murahaslarını⁴⁷ geri çekeceklerini veyahut kendileri doğrudan doğruya jandarma heyetini oluşturacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 16 Ocak 1897 (2 Şaban 1314)'de yalnız Yunan tebaasından olanları ret ile Jandarma komutanının ve bazı zabitanının da ecnebiden olmasına izin vermiştir⁴⁸. Böylece bu sorun da çözülmüştür.

Girit için ihtilafa sebep olan konulardan bir diğeri de Adliye komisyonunun teşkili idi. Rumlar Hıristiyan hâkimlerin Halepa Fermanına göre tayin olunmaları gerektiğini, bunun dışındakilerin kabul edemeyeceklerini bildirerek durumu protesto etmişlerdir. Bu konunun tartışılması ve Hıristiyan mebusların talebi sonucu mahkemelerden temyiz derecesinin kaldırılarak İstinaf Mahkemesi Reisi ile diğer personelinin Hıristiyan olması kabul edilmiş ise de Osmanlı Devleti temyiz kaldırılmasının adliyede cezirenin hukuksal açıdan merkezle ilişkisini tamamen keseceğinden dolayı bundan vaz geçilmesini istemiştir. Sonuç olarak temyiz hakkının çok önemli davalarda geçerli olabileceği ve

⁴⁵ BOA, *Y.A. Res.*, Nr. 84/77, 28 Şaban 1314-1 Şubat 1897; Türkgeldi, *age.*, s. 67.

⁴⁶ Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, s. 68.

⁴⁷ Murahhas: Devlet veya herhangi bir teşekkül namına, salâhiyetli olarak bir yere bir vazife ile gönderilen kimsedir.

⁴⁸ BOA, *İ. Müm. Girit*, Nr. 1168, 21 Kanunuevvel 1312-2 Ocak 1897.

mahkeme istinaf reisi ile diğer memurlarının ilk beş sene için Rumlardan olabileceği esası kabul edilmiştir⁴⁹.

Sorunlar çözülmesine rağmen Rumlar, 1896 yılında Yunanistan ile birleşmek amacıyla tekrar ayaklanmışlardır. Bu isyan sırasında pek çok Müslüman öldürülmüş ve pek çoğu da yaralanmış ve adadan Müslüman halkın göç etmesine neden olmuştur. Bu dönem de büyük devletlerin, bilhassa İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın adanın Yunanistan'a ilhakını sağlamak için ellerinden gelen bütün gayreti göstermişlerdir. Bunun için adanın valiliğine Yunan Prensi Georgeos'un tayin edilmesini sağlamışlardır. Adaya Hıristiyan bir valinin, hem de Yunanistan Prensi'nin tayin edilmesi adadaki Rumların ne kadar taviz elde ettiklerinin bir göstergesi olmuştur⁵⁰.

1896 isyanı, bugün halk arasında 97 savaşları olarak bilinen 1897 Türk-Yunan savaşının çıkmasına neden olmuştur. Bu savaş Girit'ten uzak bir yerde yapılmasına rağmen asıl nedeni Girit meselesidir. Savaş sonunda Türk orduları, Yunan ordularını bozguna uğratmış, Türklerin Atina'ya girmeleri an meselesi iken Yunanistan'ın her zaman hamisi olan ve Girit isyanlarında da her türlü desteklerini gösteren Avrupa devletleri imdadına yetişmişlerdir. Savaş sonunda yapılan anlaşmalar da ise galip gelen Osmanlı Devleti'nin mağlup olan tarafta olduğu görülmüştür.

Sonuç

Girit'te belirli aralıklarla görülen bu isyan olayları değerlendirildiğinde asıl amacın Müslüman halkı adadan kaçırmak ve adayı Yunanistan'a ilhak etmek olduğu açıkça görülmektedir. Osmanlı Devleti, bu isyan olayların gerçek nedenini araştırmadan sadece Avrupa devletlerinin müdahalelerine ve baskılarına engel olabilmek için adadaki Rum halkına belirli imtiyazlar verme yoluna gitmiştir. 1878 yılındaki Halepa Fermanı ile verilen imtiyazlar bu imtiyazların en başında gelmiştir. Adadaki Rumlara belki de ilk ciddi imtiyazların verildiği bu dönem olmuştur. Rumlar, elde ettikleri bu imtiyazlarla gayri resmi olarak muhtariyet idaresine kavuşmuşlardır.

Avrupa devletlerinin ve Yunanistan'ın desteğini alan Giritli Rumlar, her isyan sonrası belirli imtiyazlar elde edeceklerini ve bu imtiyazlar sonucu Yunanistan ile birleşmelerinin biraz daha kolay olacağını bilerek hareket etmişlerdir. Her seferinde de daha fazla imtiyaz elde ederek amaçlarına doğru emin adımlarla yürümüşlerdir. Adada yaşayan Hıristiyan halk, güçlenerek statülerini arttırmış, Müslüman halk ise her seferinde unutulmuştur. Müslüman halkın statülerini korumak için her hangi bir gayret

⁴⁹ Türkgeldi, *age.*, s. 71.

⁵⁰ Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyân*, s. 240-245.

de gösterilmemiş ve Müslüman halk yavaş yavaş ikinci planda kalmıştır⁵¹. Osmanlı Devleti'nin ada konusunda tutarlı bir politika izleyememesi, buraya dirayetli yöneticileri gönderememesi, gönderdiklerini de çok kısa zaman içinde geri çağırması nedeniyle Girit adım adım Yunanistan'a katılma aşamasına gelmiştir. Fethedilirken yirmi beş yıl mücadele edilen Girit Adası, 1913 Londra Anlaşması ile elden çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, *İ. Girit, Nr. 1028*, 12 Temmuz 1310- 24 Temmuz 1894.
 BOA, *MD. Nr. 263, s. 262-265*, 1 Cemaziyelevel 1307-24 Aralık 1889.
 BOA, *MD. Nr. 263, s. 242-243*, 1 Cemaziyelevel 1307-24 Aralık 1889.
 BOA, *MD., Nr. 263, s. 244*, 1 Cemaziyelevel 1307-24 Aralık 1889.
 BOA, *İ. Müm. Girit, Nr. 775*, 15 Zikade 1307- 3 Temmuz 1890.
 BOA, *İ. Müm. Girit, Nr. 1075*, 3 Kanunuevvel 1311-15 Aralık 1895.
 BOA, *İ. Müm. Girit, Nr. 1168*, 21 Kanunuevvel 1312-2 Ocak 1897.
 BOA, *İ. Müm. Girit, Nr. 878*, 21 Zilkade 1307-9 Temmuz 1890.
 BOA, *İ. Müm. Girit, Nr. 1025*, 19 Temmuz 1310-31 Temmuz 1894.
 BOA, *M.V. Nr. 6/41*, 28 Safer 1303-6 Aralık 1885.
 BOA, *Y. Mtv. Nr. 53/86*, 20 Muharrem 1309-26 Ağustos 1891.
 BOA, *Y.A. Hus.Nr., 189/20*, 27 Şubat 1301-11 Mart 1886.
 BOA, *Y.A. Hus.Nr., 202/83-2*, 7 Temmuz 1303-19 Temmuz 1887.
 BOA, *Y.A. Hus.Nr., 299/106*, 9 Zilhicce 1311-13 Haziran 1894.
 BOA, *Y.A. Hus.Nr., 304/92*, 29 Muharrem 1312-2 Ağustos 1894.
 BOA, *Y.A. Hus.Nr., 308/133*, 24 Ağustos 1310-5 Eylül 1894.
 BOA, *Y.A. Res.Nr., 84/77*, 28 Şaban 1314-1 Şubat 1897.
 BOA, *Y.A.Hus.Nr., 357/122*, 14 Cemaziyelevel 1314-21 Ekim 1896.
 BOA, *Y.A.Hus.,Nr. 358/16*, 13 Ağustos 1312-25 Ağustos 1896.
 BOA, *Y.A.Hus.Nr., 368/84*, 9 Şevval 1314-13 Mart 1897.
 BOA, *Y.A.Hus.,Nr.357/49*, 2 Ağustos 1312-14 Ağustos 1896.
 BOA, *Y.A. Hus.Nr., 354/52*, 26 Muharrem 1314-7 Temmuz 1896.
 BOA, *Y.A. Hus., Nr.236/81*, 21 Zilkade 1307-9 Temmuz 1890

⁵¹ Uzunçarşılı, agm., s. 262-264.

Kitap ve Makaleler

- Adıyeye, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000.
- Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih (1789-1860)*, Ankara 1975.
- Emre, A. Cevat, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul 1960.
- Erim, Nihat, *Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metodu*, I, Ankara 1953.
Girit Hailesi, II, İstanbul 1313.
- Gürel, Şükrü S., *Tarihsel boyut içinde Türk Yunan İlişkileri*, Ankara 1993.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985.
- Hülagu, Metin, “1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit”, *CIEPO XIV Uluslararası Türk İncelemeleri Kongresi*, 18–22 Eylül 2000.
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve A. Şakir Paşa*, İstanbul 1993.
- Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1998.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Osmanlı Müdahaleleri ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1934.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, I.
- Selahi, Mehmet, *Girit Meselesi 1866-1889*, (Haz. Münir Aktepe) İstanbul 1976.
- Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu*, Ankara 1989.
- Şenışık, Pınar, *Girit Siyaset ve İsyan*, İstanbul 2014.
- Tukin, Cemal, “Girit”, *DİA.*, XIV., İstanbul 1996.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Haz. B. Sıtkı Baykal) II, Ankara 1949.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1955.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Namık Kemal’in Abdulhamit’e Takdim Ettiği Arizalarla Ebuziya Tevfik Bey’e Yolladığı Mektuplar”, *Belleten*, XI, S. 42..
- Yorga, *Osmanlı Tarihi*, (Terc. B Sıtkı Baykal), V, Ankara 1948.